

Nesretnici i nevoljnici: o luđacima i siromasima u staroj hrvatskoj periodici

Ivana Zagorac*

izagorac@ffzg.hr

<https://orcid.org/0000-0003-4487-2102>

<https://doi.org/10.31192/np.21.2.5>

UDK: [159.972+364.662]:050(497.5)“18“

Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Primitljeno: 30. prosinca 2022.

Prihvaćeno: 15. veljače 2023.

U tekstu se razmatra način na koji se u hrvatskom javnom prostoru tijekom 19. stoljeća tematizirao status siromaha te osoba koje su bile proglašene umobolnima. Istraživanje se temelji na analizi tekstova iz najstarijih sačuvanih novina koje su objavljivale na hrvatskom jeziku te strukovnih glasila liječnika i učitelja koja su izlazila tijekom 19. stoljeća. Polazna pretpostavka je da tiskovine namijenjene širem krugu čitatelja i posvećene aktualnim događajima svoje sadržaje oblikuju prema postojećim trendovima u javnom prostoru. Autori novinskih članaka često ukazuju na predrasude i diskriminaciju spram marginaliziranih skupina, pritom nastojeći potaknuti emocionalnu reakciju čitatelja. Novinski napisi također ukazuju i na specifičan status pojedinih bolesti uma i tijela. Nadalje, urednici novina, jednako kao i liječnici i učitelji u svojim strukovnim glasilima, jasno uočavaju povezanost između života u neimaštini s tjelesnim i duhovnim propadanjem pučanstva. Velike nade polažu se u obrazovanje koje, prema tadašnjem razumijevanju, ima moć sprječavanja slaboumnosti.

Ključne riječi: duševna oboljenja, novine, obrazovanje, sifilis, siromaštvo.

---

* Izv. prof. dr. sc. Ivana Zagorac, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za filozofiju, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb.

Uvod¹

U ovome radu istražujemo način na koji su se tijekom 19. stoljeća na području Hrvatske prepoznavale i tretirale osjetljive skupine u društvu. Osnovni materijal za istraživanje su hrvatske novine objavljene do kraja 19. stoljeća² te strukovna glasila *Liječnički vjesnik*, glasilo Hrvatskog liječničkog zbora (pokrenut 1877.), te *Napredak*, časopis Hrvatskog pedagoško-književnog zbora (pokrenut 1859.).³ Novine namijenjene široj čitateljskoj publici uobičajeno donose izvještaje sa sjednica raznih političkih tijela, novosti o aktualnim ratnim zbivanjima širom svijeta, izjave lokalnih političara, prikaze zanimljivih bizarnosti, poučne tekstove, kao i komentare urednika novina. Najčešće uključuju i dio s kratkim obavijestima vezanima uz lokalnu zajednicu te odjeljak s oglasima i reklamama. Strukovna pak glasila liječnika i učitelja donose relevantne novosti iz zemlje i svijeta, analize stanja u struci, prikaze stručnih skupova i izvještaje o zanimljivostima iz prakse. U *Napretku* se uz to objavljuju i poučne priče šire pedagoške tematike. Polazišna pretpostavka ovoga rada je da će navedeni izvori odražavati tadašnju aktualnu društvenu klimu, pa tako i stav javnosti prema pojedinim društvenim skupinama.

Poseban status ranjivih skupina nije predmet spora. Ono što izaziva prijepore jest određivanje koje su to skupine koje zaslužuju posebne obzire ostalih članova društva, zatim prema kojim kriterijima pojedince prepoznamo kao članove ranjivih skupina te, na koncu, koje mjere zaštite su primjerene i kako ih provesti. Motivacija za ovo istraživanje jest uvjerenje da tretman skupina koje je društvo tijekom 19. stoljeća prepoznalo kao posebno osjetljive može dati novu perspektivu u suvremenim razmatranjima zaštite ranjivih. Taj je istraživački

¹ Rad je nastao u okviru projekta Hrvatske zaklade za znanost »From diversity of traditions toward a common Euro-Mediterranean bioethical platform – constructing a tool for dialogue and action« (IP-2020-02-7450).

² Prve novine počinju izlaziti početkom 17. stoljeća u Njemačkoj. Na našim prostorima prve su novine bile *Ephemerides Zagrabianses* koje su, zahvaljujući Antunu Janderu, počele izlaziti 1771. godine subotom na latinskom jeziku u Zagrebu. Niti jedan primjerak nije sačuvan. Također u Zagrebu 1786. godine počinju izlaziti novine na njemačkom jeziku *Agramer deutsche Zeitung*, a tri godine kasnije i *Kroatischer Korrespondent*. Prve novine pisane hrvatskim jezikom bile su *Il Regio Dalmata (Kraljski Dalmatin)* koje su izlazile u Zadru od 1806. do 1810. godine, kao glasilo francuske uprave u Dalmaciji. Pisane su na hrvatskom i na talijanskom jeziku. *Kraljski Dalmatin* ujedno su i najstarije novine uključene u ovo istraživanje. Podaci o starim hrvatskim novinama, kao i same novine, dostupne su na portalu *Stare hrvatske novine* Nacionalne i sveučilišne knjižnice: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/Newspapers.aspx> (27.12.2022).

³ Budući da i javne i strukovne novine obuhvaćaju širok spektar tema, iz njih su kvalitativnom analizom sadržaja izdvojeni tekstovi koji tematiziraju duševne bolesnike te siromašne osobe. Analizirana je arhiva starih hrvatskih novina i časopisa dostupna na portalima Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Pretražene su ključne riječi relevantne za temu rada (umobolnik, dušobolja, duhobolja, umobolja, ludilo, melankolija, paraliza, prosjak, siromah, sirota, ubogar i slične, te njihove izvedenice). Iz završne analize isključeni su tekstovi koji tražene pojmove upotrebljavaju u prenesenom značenju. S obzirom na dinamiku pokretanja i izlaženja novina i strukovnih časopisa, najveći broj tekstova datira se u drugu polovinu 19. stoljeća.

prostor, naime, danas često zagušen elementima koji su uvedeni da bi raspravu olakšali i oblikovali, no koji su tijekom vremena postali zasebnim temama. Jedan od takvih primjera je uvođenje kriterija za procjenu siromaštva, a koji je važan za svaku konstruktivnu raspravu o tome tko je zapravo siromašan i time potrebit posebnih obzira, odnosno formalnih i neformalnih mjera društvene zaštite. Izračunavanje dnevnih prihoda i uvođenje financijski određene granice siromaštva, nazvane »apsolutno siromaštvo«, zasigurno je olakšalo strukturiranje i provođenje zaštitnih mjera u socijalnim politikama, no istodobno je isključilo mnoge varijable koje pojedinu osobu u nekom društvu čine siromašnom. Da bi se doskočilo uočenim poteškoćama određivanja granice »apsolutnog siromaštva«, uveden je koncept »relativnog siromaštva« koji je varijabilan i različito određen u različitim društvima. Danas je odnos apsolutnog i relativnog siromaštva tema za sebe koja je nadrasla razmatranja o potrebi zaštite siromašnih osoba u društvu. Drugi je primjer rastuća osjetljivost na pitanja marginaliziranih pojedinaca i društvenih skupina te vrlo angažirani pokušaji razotkrivanja duboko ukorijenjenih pa i sublimnih diskriminacijskih stavova i povezanih praksi. Takvi trendovi imaju svoju nesumnjivu vrijednost, no čini se da su i oni prerasli teme iz kojih su proistekli. U ovome radu željeli smo istražiti stavove prema skupinama uobičajeno doživljavanima marginaliziranim ili ranjivima i to u vrijeme prije intenzivne znanstvene produkcije, suvremenih trendova poput *MeToo* pokreta i *cancel* kulture, a – kao što ćemo vidjeti – i prije korektiva poznatog kao »politički korektan govor«. Posebno ćemo se usmjeriti na način na koji javna i izabrana strukovna glasila iz 19. stoljeća na području Hrvatske prikazuju siromašne osobe te osobe s duševnim smetnjama.

1. »Zar mogu luđaci plesati?!«

Znatno prije osnutka prve psihijatrijske bolnice u Zagrebu 1879., pa čak i prije prvih službenih aktivnosti za njeno pokretanje, *Danica ilirska* ukazala je na trend promjene paradigme u postupanju s umobolnima. Riječ je o opsežnom i poučnom dvodijelnom prikazu objavljenom u siječnju 1840. godine o francuskom liječniku koji je prekinuo s izrazito nehumanim tretmanom oboljelih.⁴ Konkretno, događaj se zbio pola stoljeća ranije u bolnici Bicêtre u predgrađu Pariza. To je zdanje kroz godine mijenjalo svoju namjenu da bi završilo kao zastrašujuće mjesto u kojemu su bili nastanjeni stari, nemoćni i oni pomućenog razuma, zajedno s lopovima najgore vrste. Prema priči iz *Danice*, na ulazu u to čemerno imanje gotovo ironično stajao je naziv »Utočište za starost«. Događaj koji *Danica* opisuje datira u 1792. godinu. U to vrijeme mjesto je i dalje bilo puno »nesretnih žrtava hladnokrvne okrutnosti«: odbačenih sinova plemeni-

⁴ N. N., Junačvo, *Danica ilirska*, 4. siječnja 1840., 2-4; N. N., Junačvo, *Danica ilirska*, 11. siječnja 1840., 6-7.

tih obitelji, nepodobnih zaručnika, u okove bačenih lovaca koji su ubili zeca da nahrane svoju gladnu djecu. Pored njih, Bicêtre nastanjuju i »pravi ludaci«, navodi izvještaj. U takvu je ustanovu došao liječnik Philippe Pinel koji je zatočenike oslobodio lanaca vođen dubokim uvjerenjem da njihova agresivnost i mahnitost značajno proizlaze iz puke činjenice da su lišeni svježeg zraka i slobode kretanja. Izvještaj *Danice ilirske* hvali takav humani pristup te u nastavku donosi romantizirane priče o više osoba koje je Pinel izliječio već samim skidanjem okova. »Samo dugo i gadno sužanjstvo biaše krivo, da se u nekojih pamet nepovrati«, navodi se u prikazu koji je prigodno naslovljen »Junačтво«. Izvještaj završava sljedećim komentarom, vjerojatno Ljudevita Gaja, urednika *Danice*:

»Što je mahnitost? Bolovanje mozga. Ova bolest porodi kadmada i zločinstvo. A šta je isto to zločinstvo? Ništa drugo nego proizvod bolnoga mozga. Zašto se dakle nepokuša jedan postupanja način kod zlotvorah i kod mahnitih, za da se jedna sverha, t. j. zdravje mozga postigne? Jedan plemeniti lekar usudi se, i na svoj dogovor izbavi petdeset mahnitih iz gadnoga sužanjstva, petdeset divljih zverih! Kako ih je svet do godine 1792. nazivao.«⁵

U povijesti psihijatrije pristup Philippea Pinela poznat je kao *moral treatment* (*psihološki pristup*) koji se usmjeravao na iskustveni i emocionalni svijet pacijenta naspram pristupa koji se bazirao na fiziološkim terapijama (poput klistiranja ili puštanja krvi), izolaciji i ograničavanju kretanja oboljelih. *Moral treatment* tijekom 19. stoljeća postupno zadobiva sve više poklonika, a prihvatit će ga i prva psihijatrijska ustanova na našem području, Kraljevski zavod za umobolne u Stenjevcu. Hrvatske novine prisjetile su se Pinela još jednom, ovaj puta u prigodi obilježavanja stogodišnjice slavnoga skidanja okova. *Dom i svijet* 15. srpnja 1892. taj događaj naziva prekretnicom u humanijem odnošenju spram umobolnih, ali i početkom sustavnijega znanstvenog pristupa njihovu liječenju. Uz već poznato vraćanje slobode kretanja umobolnima, *Dom i svijet* ističe i važnost odvajanja oboljelih od zločinaca.⁶

Iako su mnogi autori još od antike upućivali na potrebu njihova odgovarajućeg liječenja, osobe oboljele od stanja nazvanog *dušobolja*, *duhobolja* ili najčešće *umobolja* na našim su prostorima tijekom 19. stoljeća u rijetkim slučajevima dolazile do liječnika, a tek se iznimno liječile u bolnici. Dio je bio izoliran u zatvorima, zajedno s kažnjenicima. Manji broj bio je hospitaliziran u općim bolnicama, često u krajnje neodgovarajućim uvjetima. Tako je bolnicu Reda milosrdne braće na Jelačićevu trgu u Zagrebu već ubrzo nakon otvaranja počeo pratiti loš glas da njome vladaju »zla uprava i nemarni redovnici«, a zbog nereda i nečistoće uprava je više puta bila strogo opominjana pa i novčano kažnjena.⁷ Posebno je zloglasan bio njen XIII. odjel, za kojega se čini da je bio namijenjen

⁵ N. N., Junačтво, *Danica ilirska*, 11. siječnja 1840., 7.

⁶ N. N., Medicinski jubilej, *Dom i svijet*, 15. srpnja 1892., 227.

⁷ N. N., O bolnici milosrdne braće u Zagrebu, *Narodne novine*, 30. srpnja 1883., 3-4.

duševnim bolesnicima. Smještaj na tom odjelu dugi je niz godina značio »naročitu nevolju i nesreću«. ⁸ Oboljeli su se zbrinjavali i u drugim bolnicama širom zemlje, a dijelom i u svojim obiteljima. Značajan broj duševno oboljelih ipak je bio prepušten ulici, gdje su bili izloženi »ruglu djece i neozbiljnih ljudi«. ⁹

U dugim desetljećima koja su prethodila otvaranju Zavoda za umobolne u Zagrebu 1879. godine, u novinama se pojavljuju apeli za što žurnije osiguravanje primjerene skrbi nesretnicima od kojih većina »tumara od nemila do nedraga, sebi na muku, drugim na teret i pogibelj«, kako 1868. navodi vladin povjerenik Robert Zlatarović. ¹⁰ Dugotrajne pripreme i neprestane odgode otvaranja Zavoda komentira i nepotpisani autor u *Narodnim novinama* 1873. godine, domećući da je toliko puno priče o nečemu čega još nema »moguće samo kod nas«. ¹¹ Isti tekst podsjeća na teške sudbine bolesnih »što stupiše s uma«, koji su prepušteni samima sebi, neliječeni, izloženi oskudici i nesmiljenom napredovanju bolesti. Autor konstatira da je pravi problem zapravo u tome što je nestalo suosjećanja za drugoga, čovjekoljublja i milosrđa koje prebacujemo s nas samih na institucije. ¹² Navedena teza na zanimljiv je način potkrijepljena nekoliko godina kasnije: prilikom otvaranja Zavoda Stenjevec na njegovom ulazu postavljena je ploča s natpisom »hram čovječnosti« čime je na izvjestan način formalizirana institucionalizacija čovjekoljublja.

Upravo se taj natpis duboko dojmio znatizeljnih gostiju koji su 1884. godine posjetili Zavod i o tome opširno izvjestili u *Narodnim novinama* u tekstu naslovljenome »Izlet u Stenjevec«. ¹³ Novinski izvještaj pohvalno govori o čistom prostoru bolnice, suvremeno opremljenom, u kojem »ništa nesjeća na tamnicu ili zatvor«. Obilazak je vodio stenjevečki liječnik Forenbacher iz čijih riječi autor zaključuje da se ponašanje bolesnika u Zavodu pažljivo promatra te da im se pristupa »čovječno i blago«, kako već i je primjereno »humanitarnom vieku devetnaestom«. Ukratko se nadalje opisuju razne zanimacije koje su na raspolaganju bolesnicima, uključujući i mogućnost organizacije plesa. »Zar mogu luđaci plesati?«, zapanjen je jedan posjetitelj, dok mu liječnik objašnjava da bolesnika ima i vrlo načitanih pa i genijalnih. O tome su se uvjerali i sami gosti pa

⁸ Dr. R. HERCEG [Rudolf HERCEG], Zavod za umobolne »Stenjevec« od 1879 do 1933, *Stenjevec 1879-1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, izdalo društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, Zagreb, 1933, 6.

⁹ R. HERCEG, Zavod za umobolne..., 6. Slične procjene daje i nepotpisani autor u *Narodnim novinama* iz 1873.: u našim krajevima ima »do šest stotinah čeljadi, kojoj je manje više pomućen razum«. Jedva petina je, navodi autor, smještena u institucije – pretežito zatvore, a ostali su u različitim institucijama u tuđini. Četiri petine pak luta naokolo, »prepušteni hudoj svojoj kobi«. N. N., Zemaljska ludnica u Zagrebu, *Narodne novine*, 14. lipnja 1873., 1.

¹⁰ Lavoslav GLESINGER, Postanak i razvoj (o pripremama i izgradnji) duševne bolnice u Vrapču (iz doktorske disertacije: Povijest hrvatske psihijatrije, Zagreb, 1959. godine), 3, https://bolnica-vrapce.hr/wp-content/uploads/2013/12/Glesinger-Postanak-i-razvoj-bolnice-Vrapce-dok-dis-1959_2.pdf (27.12.2022).

¹¹ N. N., *Zemaljska ludnica u Zagrebu...*, 1.

¹² Isto.

¹³ Vjekoslav WIESNER-LIVADIĆ, Izlet u Stenjevec, *Narodne novine*, 24. i 25. travnja 1884.

tako autor članka jednog pacijenta opisuje s »krasan je to čovjek, zaljubio bi se u njegovo fino ponašanje«. Unatoč tome što nisu svi bolesnici jednako susretljivi, autor je pun topline i sažaljenja spram »jadnika i ubogih nesretnika« koje su »sudbina ili žalosne okolnosti zavele na stranputicu«. ¹⁴ Ipak, posve je razvidno da su oni za autora »drugi«, simpatični, iako često nepredvidljivi, primjerci ljudi kojima je »luč razuma« privremeno ili trajno utrnula. Oni su objekt našeg čovjekoljublja, ali i zanimljivost, ako ne i bizarnost, koju se može razgledati za vrijeme izleta u Stenjevec u proljetno nedjeljno poslijepodne, na sreću ne više u neugodnoj tamnici nego u lijepom okruženju Zavoda.

Novinski tekstovi o duševno oboljelima najčešće su upravo onakvi kakav je prikaz izleta u Stenjevec: patronizirajući i pomalo patetični. Autori i urednici novina iz 19. stoljeća, poput *Narodnih novina* u kojima se pronalazi najviše tekstova o ovoj temi, očito pristaju uz suvremene tendencije koje brigu o duševno oboljelima premještaju iz obitelji i lokalne zajednice na obrazovane stručnjake i specijalizirane ustanove. Naravno, njihova čitateljska publika nastanjena je ponajviše u gradovima, dostatno obrazovana da može i želi čitati vijesti te koja je u mogućnosti za to izdvojiti nekoliko novčića. Širom zemlje, a posebno u izvangradskim područjima, i dalje tumara znatan broj duševno bolesnih koji su mahom prepušteni osjećaju odgovornosti članova obitelji i suseljana ili pak milosrđu stranaca. Primjere pronalazimo i u novinskim izvještajima. U jednom slučaju *Narodne novine* (1883.) donose vijest o izvjesnom Drahi Drakuliću koji je godinama »bolovao na umu« i bio nesposoban za rad. U kući za njega nije bilo mjesta pa je morao spavati u svinjcu, a suseljanima se žalio da ga obitelj ne hrani. Na koncu mu je, kako javljaju novine, takav život dodijao te se ubio. ¹⁵ Već se i samu objavu te priče može shvatiti kao znak upozorenja o potrebi primjerenе skrbi za oboljele premda će rezervirani ton izvještaja dati naslutiti da tužna Drahina sudbina nije previše neuobičajena.

U drugom slučaju novine su objavile kratku vijest o tome da se jedan »umobolnik« udaljio od kuće te da mu se izgubio svaki trag. Uz ime, navode i kratak opis nestalog 65-godišnjaka. ¹⁶ Nekoliko dana kasnije iste novine izvještavaju da su u udaljenom mjestu stanovnici počeli vidati neobičnog čovjeka koji je bježao od ljudi. Pretpostavljaju da se radi o odlutalom muškarcu iz prethodne vijesti. Seljaci koji su pronašli njegovu improviziranu postelju i ostatke bijednog obroka na istom su mu mjestu ostavili nešto kruha kojeg drugog jutra tamo više nije bilo, kao niti lualice. ¹⁷ Iz novinskih napisa ne može se saznati je li za nesretnikom organizirana potraga niti što se kasnije s njime događalo.

Ono što je razvidno iz tih i sličnih izvještaja jest da je postupanje s duševnim bolesnicima često neodgovarajuće. Kreće se u rasponu od zanemarivanja

¹⁴ Isto.

¹⁵ N. N., Ubio se umobolnik, *Narodne novine*, 30. lipnja 1883.

¹⁶ N. N., Nestalo umobolnoga, *Narodne novine*, 9. listopada 1884.

¹⁷ N. N., Bludeći umobolnik, *Narodne novine*, 14. listopada 1884.

do zlostavljanja, a sudbina oboljelih često ovisi samo o dobroj volji i senzibilitetu onih u njihovoj neposrednoj okolini. Pojedini primjerima zlostavljanja svjedoče i zaposlenici Zavoda koji na vratima bolnice »skoro svaki dan« dočekuju bolesnike koji su vezani debelim konopima na kolima nepomični satima putovali do Zavoda, ponekad stegnuti u stezulje, batinani od strane pratnje, ozlijeđeni, izgladnjeli, prljavi i ušljivi.¹⁸ Nehumano postupanje s oboljelima unutar pojedinih obitelji i lokalne zajednice proteže se i na lokalne liječnike koji su nerijetko posve needucirani o duševnim bolestima te imaju »čudne nazore«. Ponekad su neutemeljeno uvjereni da mogu postavljati dijagnoze vezane uz dušobolju, a pacijente u Zavod šalju s manjkavom ili nikakvom dokumentacijom.¹⁹ Sudeći prema takvim navodima stenjevečkih psihijatarara čini se da – unatoč prosvjetiteljskim nazorima urednika javnih glasila, široko rasprostranjenom kršćanskom nauku te pozivanju na milosrđe i suosjećanje spram oboljelih – entuzijazam »humanitarnog vieka devetnaestog« još niti duboko u 20. stoljeću nije zahvatio dalje od većih gradova.

Nehumane pa i zlostavljачke tretmane koje su pojedini oboljeli doživjeli od strane članova svojih obitelji, suseljana pa i needuciranih liječnika prije dolaska u Zavod bilježi se u njihovim povijestima bolesti. Iako tamošnji liječnici nedvosmisleno osuđuju takve postupke, čini se da im oni nisu iznimke te nad njima ne iskazuju preveliko zgražanje.²⁰ Neznanje i strah svakako su utjecali na ponašanje stanovništva spram oboljelih, međutim i sama je liječnička struka u narodu izazivala nepovjerenje. Većinski ruralno stanovništvo tijekom 19. stoljeća bilo je nesklono tražiti pomoć od obrazovanih liječnika. Seljaštvo, »većinom vrlo darovito, [ali] do skrajnosti osiromašeno, neuko i neizmerno sporo prema sveobćem napredku«, liječnike je percipiralo kao urbanu elitu i prijatnu tradicionalnom načinu života. U takvoj klimi osobe u nevolji radije se okreću nadriliječnicima i šarlatanima, vjeruju »tajinstvenomu čaranju babe vračare« i glupostima ukorijenjenima u tradiciju, kako rezignirano 1898. piše psihijatar Žirovčić.²¹ Ipak, priče o urocima, zlodusima, kaznama koje napadaju obitelji u obliku duševnoga oboljenja nekog od članova, čaranju i praznovjermima ne pronalaze se u novinama iz 19. stoljeća. Štoviše, dojam je da novine predočuju duševne bolesti kao činjenicu života, nesretan rezultat nepovoljnih okolnosti na koje nitko nije posve imun. Primjetna je i znatizelja spram neobičnosti oboljelih, o čemu svjedoče spomenuti izvještaji o izletu u Stenjevec, napisi o

¹⁸ Dr. R. HERCEG [Rudolf HERCEG], Prijava bolesnika u bolnicu, *Stenjevec 1879-1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, izdalo društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, Zagreb, 1933, 159-160.

¹⁹ *Isto*, 160-162.

²⁰ Vinko DRAČA, *Psijhijatrijski diskurs u hrvatskom društvu na prijelazu iz devetnaestoga u dvadeseto stoljeće*, doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2021, 71-75.

²¹ Ivo ŽIROVČIĆ, O prilikah liečničkoga staleža, *Liečnički viestnik*, 15. kolovoz 1898., 275-280; Ivo ŽIROVČIĆ, O prilikah liečničkoga staleža (nastavak), *Liečnički viestnik*, 15. rujna 1898., 304-309.

talentiranim umobolnicima²² ili crtice o zanimljivostima poput objave »čudnovate knjige« koju je »napisao liječnik u ludnici, a složili ju, tiskali i uvezali sami luđaci«. ²³ Urednici novina iz 19. stoljeća ne boje se iskazati simpatiju i suosjećanje, a niz žalobno intoniranih izvještaja o uglednicima koji su skončali u umobolnicama²⁴ ukazuju na nestigmatizirajući stav spram duševnih bolesti. Takvi napisi dijelom se mogu protumačiti kao iskaz želje urednika za obrazovanjem pučanstva i otklonom od tradicije u kojoj se praznovjerja isprepliću s nepovjerenjem u znanost. S druge strane, dio iskazanog respekta prema duševno oboljelima možda proizlazi i iz tada aktualnog tumačenja uzroka pojedinih duševnih bolesti, čemu ćemo se vratiti nešto kasnije.

Empatički, ali i aktivistički pristup primjetan je i u stručnim tekstovima pedagoškog časopisa *Napredak*. Očekivano, »slaboumna, zaostala i idiotička djeca« tamo se spominju gotovo isključivo u kontekstu njihova obrazovanja. Objašnjava se da riječ »idiot« potječe još iz stare Grčke, a odnosi se i na »zapuštenu i tjelesno kršljavu« djecu.²⁵ Široka definicija primjetna je i u mnoštvu radova u *Napretku* koji gluhonijeme, slijepce i slaboumne (ili »idiot«) često svrstavaju u istu skupinu, pogotovo kada je riječ o otvaranju posebnih »humanitarnih zavoda« i obrazovanju učitelja za rad u njima.²⁶ Prema izvještajima iz drugih zemalja, na primjer iz Njemačke, vidljivo je da je zajedničko školovanje gluhonijeme i slaboumne djece uobičajena praksa.²⁷ »Slaboumnost« je u tekstovima u *Napretku* vrlo rastezljiv pojam. Tako izvještaj o posjetu školi za slaboumne u Pragu navodi da se, slično izletnicima u Stenjevec, grupa učitelja »čudom čudila« improviziranom kazalištu kojeg su šticićeni sami napravili u

²² Niti strukovni časopisi nisu imuni na zanimljivosti iz svijeta umobolnih pa tako *Napredak* donosi priču o mladom i nadarenom, no zapuštenom pijanici u Petrogradu čije su sve sposobnosti vrlo ograničene, osim računanja. Uz začuđujuće brzo i točno računanje, bolesnik je sposoban i pjesmu koju je prvi puta čuo vjerno reproducirati (N. N., Zanimivi duševni bolesnik, *Napredak*, 20. veljače 1881., 11).

²³ N. N., Čudnovata knjiga, *Narodne novine*, 28. siječnja 1870.

²⁴ Na primjer, izvještaji o odlasku Svetozara Miletića u bečku umobolnicu, gdje je u jednom trenutku bio smješten i dramatičar O. F. Berg. Novine također izvještavaju o tome da je Leopold Geitler, profesor slavistike na zagrebačkom sveučilištu, umro u zavodu za umobolne pokraj Beča (*Narodne novine*, 3. lipnja 1885.). Izvještava se i o smrti Miroslava Smetane u umobolnici u Češkoj te smrti Franje Haudića, službenika u Odjelu za bogoštovlje i prosvjetu, koji je umro u stenjevečkom zavodu nakon dugog bolovanja od posljedica kapi. Ipak, unatoč napisima poput ovih koji ne skrivaju umobolnost, u novinama se povremeno susreću i sažaljivi komentari o patnji kojoj su izloženi članovi obitelji umobolnika. Tako primjerice autor izvještaja u *Napretku* o posjetu zavodu za umobolnu djecu i mlade u Pragu navodi da se imena zbrinutih nikome ne govore »da im se uz toliki jad i nesreću raznose gradom i svietom imena njihova i bolnih im roditelja. Proplakali smo svi gledajući jadnike i sjetiv se boli, koje tište tužne im roditelje« [Milan KOBALI, Obća česka učiteljska skupština u Zlatnom Pragu, *Napredak*, 27 (1886) 25, 399].

²⁵ N. N., Razne viesti, *Napredak*, 17 (1876) 7, 111.

²⁶ Npr. N. N., Velika školska izložba u Zlatnom Pragu, *Napredak*, 27 (1886) 7, 115; N. N., Raznice, *Napredak*, 16 (1875) 21, 335.

²⁷ N. N., Školstvo u Berlinu, *Napredak*, 19 (1878) 29, 472.

jednoj od prostorija.²⁸ Iz opisa obilaska i iskaza ganutosti autora teksta razabire se da je riječ o ustanovi u kojoj su boravili mladi s ozbiljnijim poteškoćama, uključujući i slijepu djecu.

S druge strane, u tekstovima u *Napretku* 'slaboumnost' može označavati već i izostanak elementarnog bontona, posljedice obrazovne nebrige roditelja spram djece, ali i neprepoznatu kratkovidnost kod djeteta koja uzrokuje njegovo nesnalaženje u školi.²⁹ M. Tkalec 1881. godine u opširnom trodijelnom tekstu o odgoju i obrazovanju djece »slabih duševnih sposobnosti« ističe da bi svoj djeci, a pogotovo onima koji imaju neke teškoće, prije samog polaska u školu rad s učiteljem unutar zabavišta ili pripremnog razreda omogućio lakše svladavanje sadržaja u školi i napredovanje kroz razrede bez ponavljanja. Preduvjet su dakako motivirani učitelji, ali i manji razredi, »do 40 učenika« naspram uobičajenih 70 do 80 po razredu.³⁰ Iz članka u *Napretku* očito je da je »slabi um« djece često povezivan s odrastanjem u siromaštvu pa se podrazumijevalo da obrazovanje u pučkoj školi može djelovati povoljno na njihovo osnaživanje.

2. Dijagnoze i njihovi pretpostavljeni uzroci

Nakon više desetljeća rasprava i pokušaja otvaranja specijalizirane zdravstvene ustanove, u studenome 1879. ona je konačno i otvorena pod nazivom Kraljevski zemaljski zavod za umobolne Stenjevec (danas Klinika za psihijatriju Vrapče). Zavod je u *Liječničkom vjesniku* objavljivao godišnja izvješća o zaprimljenim pacijentima, pažljivo ih raščlanjujući prema spolu, dobi, bračnom statusu, zanimanju, trajanju boravka, ponovnim dolascima i drugim kategorijama. Dijelove izvještaja povremeno prenesu i *Narodne novine* uz komentar da je riječ o podacima o djelovanju jedine takve institucije u zemlji te su stoga zasigurno zanimljivi i široj javnosti. Jedan od najranijih takvih pregleda objavljen je u *Narodnim novinama* 9. lipnja 1883., a obuhvatio je razdoblje od osnutka bolnice. Statistika pokazuje osnovne grupe bolesti, koje dijele na izlječive i neizlječive. Među izlječive pripadaju ludilo i bijesno ludilo te melankolija. Dvije trećine zbrinutih, navodi izvještaj, neizlječivo su bolesni i to od šenutosti (s paralizom ili s padavicom) ili od tupoglavosti. Oni bi bili kandidati za »kuću za nemoćne (*Siechenhaus*) da je imamo.«³¹ Od ukupnoga broja bolesnika 22 je u Zavod prispjelo odlukom suda jer su zbog »dokazane ludosti« izbjegli zatvorsku kaznu. Uz njih, u Zavodu se nalazi i petero osuđenika na tešku tamnicu iz lepoglavske kaznionice, od kojih je jedan osuđen na doživotnu tamnicu. Izlje-

²⁸ Milan KOBALI, Obća česka učiteljska skupština u Zlatnom Pragu, *Napredak*, 27 (1886) 25, 398-401.

²⁹ N. N., Školsko zdravstvo, *Napredak*, 30 (1889) 1, 15-16.

³⁰ M. TKALEC, Ob uzgoju i obuci djece slabih duševnih sposobnosti, *Napredak*, 22 (1881) 19; 22 (1881) 20; 22 (1881) 21.

³¹ N. N., Zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu, *Narodne novine*, 9. lipnja 1883., 2.

čenje nije nešto čemu se bolesnici mogu pretjerano nadati, barem prema ovome statističkom izvješću: od ukupno evidentiranih 344 bolesnika u tom razdoblju, oporavilo ih se 46 (13,57 %), a ozdravilo tek 14 (4 %). Potvrdu navedenoga nalazimo i u *Narodnim novinama* koje od vremena do vremena objave birokratski podatak o preuzimanju skrbništva nad nekom osobom zbog njene utvrđene umobolje. U svim brojevima *Narodnih novina* objavljenima do kraja 19. stoljeća pronašli smo samo jedan primjer »rehabilitacije« umobolnika i posljedičnog naloga Sirotinskog povjerenstva o prestanku skrbništva.³²

Osim porasta broja hospitaliziranih, statistički izvještaji o radu bolnice Stenjevec tijekom narednih godina bilježe i porast broja dijagnoza. U kratkom izvještaju objavljenom u *Liječničkom vjesniku*³³ o prvih mjesec i pol dana rada Zavoda, navodi se svega nekoliko dijagnoza: manija, ludost, benavost, umobolnost uz paralizu, umobolnost uz padavicu te alkoholizam. Primjetan je izostanak melankolije,³⁴ no vjerojatno je to propust autora s obzirom na to da je ta dijagnoza prisutna u ranijim zdravstvenim izvješćima o stanju pučanstva i nije nikakva novost u karakterizaciji duševnih stanja. Tijekom prva dva desetljeća rada stenjevečkog Zavoda melankolija je kontinuirano jedna od najčešćih dijagnoza, unatoč tome što se popis dijagnoza mijenja i proširuje. Tako već izvještaj za 1880. godinu premješta alkoholizam (poznat i kao 'vinovničko ludilo') iz skupine dijagnoza u skupinu uzroka bolesti.³⁵ U prikazu za godine 1887. i 1888. navodi se podjela na mahnite i bijesne (trajno i prolazno), melankolike (aktivne i pasivne), lude (u prvom i drugom stupnju i s halucinacijama), bolesnike paralipitične i epileptične te budale, a evidentiran je i vrlo malen broj dvojbenih slučajeva.³⁶ Petnaest godina nakon prvog izvještaja, Ivan Žirovčić, tadašnji ravnatelj Zavoda, objavljuje priručnu klasifikaciju koja uključuje već dvadesetak »formi duševnoga oboljenja«.³⁷ Ove podatke o postavljenim dijagnozama tijekom 19. stoljeća možemo usporediti s onima iz iste bolnice pola stoljeća kasnije (1932.): evidentirane su oligofrenija, epilepsija, manično-depresivna psihoza, paranoja,

³² Redovno se objavljuju podaci o tome koga je sud proglasio umobolnim i koga mu je namijenio kao skrbnika. Isto Sirotinsko povjerenstvo nadležno je i za ukidanje skrbništva nad osobom koju je stenjevečki zavod nakon liječenja proglasio zdravom. Vijest o takvom slučaju može se pronaći u *Narodnim novinama* od 21. i 29. prosinca 1882.

³³ N. N., Umobolnica u Stenjevcu, *Liječnički vjestnik*, 4 (1880) 2, 28-30.

³⁴ Melankolija (melankolia) ponekad se u novinskim napisima naziva i nujnost, tugaljivost ili dreselje.

³⁵ N. N., Godišnje izvješće kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za god. 1880., *Liječnički vjestnik*, 3 (1881) 5, 37-43.

³⁶ Ivan ROHAČEK, Kr. zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu za godine 1887. i 1888., *Liječnički vjestnik*, 9 (1889) 11, 134-137; 10 (1889) 11, 148-150.

³⁷ Ivan ŽIROVČIĆ, O nazivlju i razdielbi duševnih bolesti, *Liječnički vjestnik*, 1 (1895) 17, 1-5 (te u još četiri nastavka u narednim brojevima *Liječničkog vjestnika*). Pisana s nakanom da olakša posao liječnicima praktičarima, Žirovčićeva klasifikacija prvi je takav priručnik za duševne bolesti na našim prostorima. Martin KUCHAR, Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ, »Liječnik bolesnih duša«: *začeti* i razvoj hrvatske psihijatrije kroz ulogu i djelovanje Ive Žirovčića, *Studia lexicographica*, 10 (2016) 1(18), 141.

paraliza, dementia senilis, alkoholizam i morfinisti, akutna psihoza, encefalitis, psihopatija, histero-neurastenija, sine morbo psychico. Najzastupljenija dijagnoza je shizofrenija, a ti bolesnici prema izvješću iz 1932. godine imaju i najveće šanse za izlječenje. Značajne šanse za izlječenje imaju i »alkoholisti i morfinisti«.³⁸

3. »Prekomjerno naprezanje moždjana«

U znatnom broju slučajeva liječnici u Zavodu s kraja 19. stoljeća nisu mogli utvrditi jasan uzrok ludila. U prvim godinama Zavoda među utvrđenim uzrocima kod muškaraca prevladavaju *spirituosa* (alkoholizam) i *affectus*, nešto manje *hereditas* (nasljedne sklonosti). Kod žena kao evidentirani uzrok bolesti prevladava *affectus*, znatno manje *hereditas*, dok je *spirituosa* navedena u vrlo malom broju slučajeva. U izvještaju za 1887. i 1888. godinu tadašnji ravnatelj Zavoda I. Rohaček navodi da je »silno ganuće srдца« vrlo učestalo i kod muškaraca i kod žena, dok je *hereditas* evidentiran nešto češće kod žena. Jednako kao i ranije, kod muškaraca je često kao uzrok bolesti navedena *spirituosa*, dok je u žena rijetko. Kao specifični uzroci bolesti kod žena u malom broju slučajeva navode se trudnoća i porod. Među manje zastupljenim uzorcima bolesti kod muškaraca su »zanemaren odgoj«, a povremeno i »službeni napor«. Kod žena se specifično, uz slučajeve »zanemarenog odgoja«, javlja i »razmaženi odgoj«. Kod žena se također nailazi i na slučajeve kada je kao uzrok duševne bolesti navedeno »čitanje romana«, »čitanje knjiga, *affectus*« ili »čitanje knjiga bez izbora«. Onovremena psihijatrijska literatura prekomjerno naprezanje zbog intelektualnih aktivnosti, pogotovo kod žena, očito smatra posve relevantnim mogućim uzrokom duševnih bolesti.³⁹

Intelektualni i općenito duševni naponi navode se kao uzrok bolesti i kod muškaraca, i to pretežito u slučajevima fatalne progresivne paralize. Riječ je o stanju koje stenjevečki liječnici, kao i dio njihovih kolega u Europi, odbijaju priznati kao zadnju fazu napredujućeg sifilisa. Njihov je stav da sifilis može potaknuti razvoj te bolesti, no ništa više nego što to čini primjerice alkoholizam. Ono što stenjevečki liječnici ne mogu previdjeti jest da je progresivna paraliza (ludost klenutosti, *dementia paralytica*) znatno više zastupljena među muškarcima. Stenjevečki liječnik psihijatar Forenbacher navodi⁴⁰ da ova vrsta paralize svoje žrtve traži u »inteligentnijem dijelu« stanovništva, rijetko se pojavljuje prije 30. godine života, a rijetka je i u starosti; progresivna paraliza

³⁸ A. KULJŽENKO, Bolnica Stenjevec kroz posljednjih pet godina osvjetljena medicinskom statistikom, *Stenjevec 1879-1933. Spomenica povodom pet decenija rada*, izdalo društvo za socijalnu pomoć duševnim bolesnicima u Stenjevcu, Zagreb, 1933, 47-77.

³⁹ Drača, *Psihijatrijski diskurs u hrvatskom društvu...*, 129.

⁴⁰ Dragutin FORENBACHER, O progresivnoj paralizi, *Liečnički viestnik*, 1 (1982) 14, 1-7.

je dakle bolest zrelih muškaraca. Žene, pogotovo one iz »uglednog staleža«, obolijevaju znatno rjeđe nego muškarci. Progresivna paraliza ubraja se među neizlječive bolesti, a vrlo velik broj zaprimljenih bolesnika umre u bolnici. Iako priznaje da on može potaknuti razvoj bolesti, Forenbacher izriješkom odbacuje tvrdnje da je sifilis uzročnik progresivne paralize. Što je onda uzrok toga stanja, toliko učestalog u naprednijim krugovima da bi se moglo pomisliti »da je skoro svaki inteligentni čovjek, koji u ludnicu dođe – paralitik«? Za Forenbachera uzrok oboljenja je naporan rad i borba za opstanak. Navodi da od progresivne paralize najčešće obolijevaju vojnički časnici, pogotovo u ratno doba, činovnici i »bersijanci« za vrijeme kraha burze. Forenbacher je uvjeren da širenju bolesti pogoduju »duševno preopterećenje« afektima i sve veći zahtjevi koji se stavljaju pred muškarce na odgovornim mjestima.⁴¹

Neobičan je Forenbacherov zaključak da u društvu njegova vremena, u kojemu najveći dio populacije živi u siromaštvu pa i u krajnjoj neimaštini, »borba za opstanak« karakterizira časnike, činovnike i burzovne mešetare, sve redom ugledne građane koji prenaprežu svoje duševne snage za boljitak cijeloga društva. »Prekomjerno naprezanje moždjana« kao mogući uzrok progresivne paralize navodi i Žirovčić,⁴² iako dodaje i alkoholizam te *lues*. Poznati njemački psihijatar Richard von Krafft-Ebing također tvrdi da je primaran uzrok progresivne paralize »veliki duševni napor uslijed napretka civilizacije«⁴³ koji iscrpljuje duševne sile, narušava otpornost te pojačava osjetljivost i razdražljivost mozga. Osoba tako postaje izložena raznim nepovoljnim utjecajima, na primjer bludobolji⁴⁴ ili alkoholu. Implikacija takvih stavova autora s kraja 19. stoljeća gotovo je paradoksalna: progresivna paraliza prikazuje se kao potencijalni znak gotovo herojskog samožrtvovanja zdravlja duha i tijela u korist zajednice. Proizlazi da su najsnažniji pripadnici društva, oni koji su preuzeli zadaće od opće važnosti i koji pomažu napredak znanosti i umjetnosti, posebno ranjivi članovi društva. Ovdje Forenbacher ne pokazuje sažaljenje siromašnim prostitutkama ili zaraženoj novorođenčadi kojoj je bolest prenesena od majke, nego sućut – pa i neku vrstu priznanja i počasti – usmjerava na ugledne muške članove društva. Forenbacher se na koncu odvažuje i na dramatičan zaključak: to što ovi muš-

⁴¹ Forenbacher, *O progresivnoj paralizi...*, 1-7.

⁴² Ivan ŽIROVČIĆ, O nazivlju i razdielbi duševnih bolesti, *Liečnički viestnik*, 5 (1895) 17, 90-91.

⁴³ Ivan ŠIMSA, Syphilis cerebri. Kazuističke viesti iz kr. zem. zavoda za umobolne u Stenjevcu, *Liečnički viestnik*, 1 (1898) 20, 1.

⁴⁴ Iza 'bludobolje' u početku se skrivaju spolno prenosive bolesti, dok se krajem 19. i početkom 20. stoljeća naziv koristi isključivo za sifilis (lat. *lues*). Bolest je vrlo raširena diljem Europe, a povremeno se pojavljuju i endemične epidemije. Godine 1888. u bjelovarskoj bolnici sifiličari su činili 8 % svih oboljelih. Prema evidenciji pacijenata u ogulinskoj bolnici koju je vodio Pavao Čulumović, tijekom 1894. i 1895. godine bolesnici oboljeli od sifilisa činili su 11,3 % svih pacijenata. Godine 1894. liječenje »škrljeva« postalo je prisilno i besplatno pa brojke oboljelih vjerojatno odgovaraju stvarnom stanju [Dubravko HABEK, Bludobolja u Bjelovaru na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, *Gynaecologia et Perinatologia*, 17 (2008) 4, 216-218; Pavao ČULUMOVIĆ, Iz obće javne bolnice u Ogulinu, *Liečnički viestnik*, 3 (1896) 18, 71-73].

karci, stupovi društva, sve slabije podnose pritiske kojima su izloženi znak je vremena i signal da muževni period civilizacije dolazi svome kraju.⁴⁵

Tezu o klonulosti zbog silnih duševnih napora pronalazi se i na drugim mjestima. Na primjer, u izvještaju o radu Zavoda za 1880. godinu evidentirano je da je najveći broj bolesnika u umobolnici starosti između 40 i 45 godina. Kao razlog navodi se da je »čovjek baš u toj dobi najviše iskušavan«, upravo u to vrijeme on se najviše bori za opstanak i nastoji »kuću dovesti u red«. To doduše vrijedi samo za muškarce; kod žena je kao razlog naveden prestanak mjesečnice.⁴⁶ Kao što je ranije spomenuto, isto izvješće navodi i važnu promjenu u dijagnosticanju bolesti, naime alkoholizam se više ne smatra bolešću, nego uzrokom bolesti. Iz kasnije rasprave u *Liječničkom vjesniku* o uzrocima progresivne paralize razvidna je suglasnost oko snažnog utjecaja alkoholizma na razvoj bolesti. Liječnik Šimsa daje tumačenje da »zdrav čovjek [...] umoran od rada za napredak civilizacije« svoje smirenje nalazi u široko dostupnom alkoholu. Korištenje alkohola pak pogoduje širenju sifilisa, navodi Šimsa, jer dovodi do duševne degeneracije ljudi, bijede i prostitucije.⁴⁷

Čini se da bludobolja vlada nižim slojevima društva među kojima je vidljiva i javno prisutna. Broj liječenih diljem Europe vrlo je visok, a otvaraju se i posebni odjeli za »sifilitične«. Bludobolja je toliko raširena, uključujući i činjenicu da se može prenijeti s majke na dijete, da ju je teško sakriti. Međutim, najvidljivija faza sifilisa, završna faza u kojoj nastupaju vrlo drastične promjene na tijelu koje dramatično utječu na život bolesnika, istovremeno je i društveno nevidljiva. Ona se skriva u umobolnicama i u privatnim kućama dobrostojećih građana iza dijagnoze progresivne paralize. Ona doduše uništava tijelo i zdrav razum oboljelog, no čuva njegovo dostojanstvo i sliku neporočnosti. Čini se da je bludobolja *rezervirana* za niže slojeve čiji su se pripadnici unesrećili vlastitim neodgovornim ponašanjem,⁴⁸ dok sifilitične pripadnike više klase *odlikuje* naporan rad za opće dobro i prinos civilizacijskom napretku.

4. »Valja uměti bez stida i srama prositi«

U liječničkim izvještajima iz Zavoda s kraja 19. stoljeća, jednako kao i u onovremenom tisku, ističe se jasno uvjerenje da je u vrlo velikom broju slučajeva uzrok ludila siromaštvo. I strukovni pedagoški časopis *Napredak* na tome tragu navodi da djece »slabih duševnih sposobnosti« najviše ima među siromašnijim slojevima društva. Najbolji pristup takvoj djeci jest kroz obrazovanje

⁴⁵ Forenbacher, *O progresivnoj paralizi...*, 6.

⁴⁶ N. N., Godišnje izvješće kr. zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu za god. 1880., *Liječnički vjestnik*, 3 (1881) 5, 39.

⁴⁷ Šimsa, *Syphilis cerebri...*, 1-7.

⁴⁸ Drača, *Psijhijatrijski diskurs u hrvatskom društvu...*, 141-142.

u pučkim školama; tek će vrlo rijetki pokazati da tamo ne mogu napredovati i da moraju biti premješteni u poseban zavod, kakvih doduše još nema kod nas.⁴⁹ Za stenjevečke liječnike jasno je da život u oskudici i s njom povezana »sveopća slabokrvnost« pogoduje razvoju bolesti s kojima se oni susreću u svojoj psihijatrijskoj praksi.⁵⁰

U ranim statističkim izvještajima Zavoda Ivan Rohaček bilježi da je među zaprimljenim bolesnicima najviše poljodjelaca (u ovu se skupinu ubrajaju i njihove supruge i djeca), slijede zanatlije, težaci te sluge, odnosno sluškinje. Pojavljuju se i časnici, učitelji, svećenici, pomorci i druga zanimanja, no u svega nekoliko slučajeva godišnje.⁵¹ Bolesnici su bili kategorizirani u skupine prema svojoj platežnoj moći, a čini se da je najveći dio bio najskromnijih primanja te oslobođen plaćanja za svoj boravak u bolnici. Štićenici i štićenice mahom su dolazili iz teških životnih uvjeta obilježenih neimaštinom, što je stenjevečkim liječnicima dalo povoda za zaključke o povezanosti siromaštva i ludila. Naglašen socijalni ton njihovih teorija možda jest posebnost u tadašnjim psihijatrijskim strujama usmjerenima forenzici i naglašavanju hereditarnosti,⁵² no nije stran komentatorima u novinama.

Tako, primjerice, u *Narodnim novinama* 1890. nalazimo tekst o širenju ludila u Francuskoj s podacima prenesenima iz časopisa *Journal des Débats*, a koje donosi Henri de Parville. Evidencija dolazi iz bolesničkog odjela pariške policijske prefektуре gdje se dopremaju osobe pronađene ili uhvaćene na ulici. Navodi se da su se u 16 godina (od 1872. do 1888.) slučajevi ludila povećali za čitavih 30 %. S takvim trendom, ističe autor, uskoro će cijelo čovječanstvo poludjeti! Nešto je više evidentiranih muškaraca u odnosu na žene, ali je i porast ludila među muškarcima veći. Pretežit uzrok je alkoholizam, broj takvih slučajeva dvostruko je porastao: gotovo trećina evidentiranih pritvorena je zbog ludila od pijanstva. Zanimljivo je da se, uz alkohol, kao jedan od uzroka ludila navodi i »obće, neka obćenita slabost, koja prevladjuje u čovječanstvu«, kao i »prenaporni duševni rad i teška borba za egzistenciju«. Nema porasta »slučajeva ludila sa fiksnimi idejama, melankolijom i kroničkom mahnitosti« koji su, navodi autor, bili i ostali dva puta češći kod muškaraca nego kod žena.⁵³ Prema

⁴⁹ M. TKALEC, Ob uzgoju i obuci djece slabih duševnih sposobnosti, *Napredak*, 22 (1881) 21, 355-356.

⁵⁰ Ivan ROHAČEK, Kr. zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu godine 1887. i 1888., *Liečnički viestnik*, 10 (1889) 11, 149.

⁵¹ Čini se da se trend nije previše promijenio niti u sljedećih pola stoljeća: izvještaj iz 1932. godine navodi da je najčešće zanimanje bolesnika 'poljodjelac': između 44 % i 50 % zaprimljenih u godinama od 1928. do 1932. U istom je razdoblju godišnje evidentirano i između 40 i 51 »duševno bolesnih intelektualaca više kvalifikacije« među koje se ubrajaju ljudi više naobrazbe, svećenici i umjetnici, što prema predočenoj statistici čini otprilike 2,5 % zaprimljenih bolesnika. S druge strane, znatno se povećao broj »intelektualaca srednje kvalifikacije« (kancelarijskih službenika i tehničara svih vrsta) (Kulženko, *Bolnica Stenjevec kroz posljednjih pet godina...*, 60-65).

⁵² Drača, *Psijhijatrijski diskurs u hrvatskom društvu...*, 70.

⁵³ N. N., Širenje ludila, *Narodne novine*, 27. veljače 1890., 6.

stenjevečkim statistikama, a i ovim prenesenim pariškima, nije riječ samo o životu na egzistencijalnom rubu nego i o načinima traženja bijega ili zaborava. Pauperizam se sve više širi, navodi i Žirovčić na samom kraju 19. stoljeća,⁵⁴ a alkohol, taj »tješitelj nevoljnika«, uz napredujuću »syphilizaciju« uzima svoj danak u stanovništvu.

Iz novinskih tekstova razabire se stav da je ispravan put rješavanja siromaštva stvaranje odgovarajućih uvjeta za rad. Tako primjerice *Danica ilirska*⁵⁵ još 1836. godine donosi poučnu priču kojom poručuje da se siromaštvo neće iskorijeniti tako što se hrani ljude, jer se punog želuca dalje samo dangubi. Nekoliko mjeseci kasnije donosi izvještaj o školama u New Yorku koje zajedno pohađaju djeca siromaha i djeca bogataša pa svatko plaća koliko može. Autor navodi da »Novoyorčani« govore da se siromasi više trude oko školovanja ako misle da su ga nekako kupili, nego ako im je dano kao milostinja.⁵⁶ Istovremeno, *Ilirske narodne novine* (koje u to vrijeme mijenjaju naziv iz *Novine horvatzke*) sredinom 1830-ih godina detaljno prate zbivanja u britanskom parlamentu pri čemu veliku pozornost pridaju govorima zastupnika O'Connella. Riječ je o članku britanskog parlamenta koji je bio posebno angažiran oko poboljšanja uvjeta života Iraca. Ubogi Iraci žive na način nezamisliv Englezima, opetovano ističe O'Connell, a Englezi im još i to malo što imaju žele oduzeti. Svoj položaj Irac strpljivo, čak i s veseljem podnaša, no dodatne namete neće moći izdržati. Uz druge O'Connellove govore koje *Ilirske narodne novine* prenose s puno simpatije, ističu se oni u kojima se ne traži milostinja za brojne Irce koji žive u bijedi, nego mogućnost za njihov rad. U kasnijim izvještajima *Ilirske narodne novine* pažljivo referiraju o daljnjim koracima poduzetima oko izglasavanja britanskog zakona o siromašnima.

Izvještaji o položaju siromašnih Iraca, kao i oni o domaćim siromasima ukazuju na isti problem: činjenicu da roditelji, unatoč tome što rade tijekom cijeloga dana, ne uspijevaju izvući obitelj iz krajnjega siromaštva. To se odnosi na radnike u tvornicama, težake, seljake na njivama, ali i na učitelje koji, kako izvještavaju tekstovi u *Napretku*, vrlo teško mogu prehranjivati obitelj, pogotovo nakon što odu u mirovinu. Upozorava se na tmurnu budućnost društva kojega će sačinjavati raspuštena djeca koja zbog odsutnosti roditelja odrastaju bez ikakvog nadzora. Takvo odrastanje dovodi do pojave kriminala u odrasloj dobi, upozorava *Danica ilirska*.⁵⁷ »Nek se siromahu pruži prilika da što zasluži i nestat će u državi zdravih prosjakah«, zaključuje jedan tekst u *Danici ilirskoj* još 1839. godine.⁵⁸ Uz cjelodnevni rad, nedostatne plaće i nadnice, kao i pro-

⁵⁴ Ivo ŽIROVČIĆ, O prilikah liečničkoga staleža, *Liečnički viestnik*, 9 (1898) 20, 306.

⁵⁵ N. N., *O mudrosti u ravnanju sveta...*, 3-4.

⁵⁶ N. N. Statistička izvestja verhu stališa narodnoga poučavanja u Novom Yorku 1829. god., *Danica ilirska*, 8. travnja 1837., 3-4.

⁵⁷ N. N., »Piestovalište u Zagrebu«, *Danica ilirska*, 17. siječnja 1863.

⁵⁸ N. N., Misli o zakonotvorstvu u obziru različitih narodah, *Danica ilirska*, 14. prosinca 1839., 202.

bleme u njihovoj isplati, novine tijekom dugih desetljeća upozoravaju i na činjenicu da zbog odlaska radne snage propadaju nasadi. Jedan primjer dolazi iz hrvatskog Primorja gdje su mnogi muškarci otišli raditi na more čime je došlo do propadanja vinove loze, a što se nadodalo na već postojeće loše gospodarenje zemljom koja se rasprodavala zbog dugova i lihvarskih nameta.⁵⁹

Lihvari su bili poseban problem o kojemu se piše već u najranijim novinama na hrvatskom jeziku, *Il Regio Dalmata (Kraljski Dalmatin)*. Novine su izlazile u Zadru od 1806. do 1810. godine, s tekstom na hrvatskom i talijanskom jeziku. Uz izvještavanje o političkim zbivanjima, autori ponekad donose i komentare o aktualnoj društvenoj situaciji. Posebno se ističe njihov angažman na razotkrivanju kamatara. Tako se u tekstu naslovljenom »Kamata prem sramotna«⁶⁰ detaljno opisuje događaj u kojemu je jedan »Vlah siromah« htio proslaviti neki običaj za što su mu trebali vino i rakija. Posudio je 235 libara dalmatinskih od izvjesnog Jerka s kojim se pogodio da će mu zauzvrat tijekom dvaju godišta dati ukupno tri stotine kola drva iz svojega gaja. Autor novinskog teksta je po prosječnoj zapremini kola te debljini stabala izračunao da je za posuđenih 235 libara Vlah vratio 10 800 dalmatinskih libara. Jerka zaključno proziva sramotnim krvopijom. Mjesec dana kasnije ponovno se navodi da postoji nekoliko Dalmatinaca kamatara koje se i tom prilikom naziva krvopijama. Njihova nedostojna djelovanja su sramotna i treba ih razotkriti, jednako kao što treba javno pohvaliti one milosrdnike koji su spremni siromasima pomagati »i u životu i u smrti«.⁶¹

Kraljski Dalmatin nudi i analize razloga zbog kojih siromasi postaju žrtvama lihvara. Važan faktor je kašnjenje u isplaćivanju nadnica za rad, primjerice u solanama od kojih su neke zapuštene ili loše vođene.⁶² Nije poslovanje solana jedino što bi trebalo urediti da bi se Dalmacija gospodarski pokrenula. Vrlo angažirani tekst objavljen na četiri stranice *Kraljskog Dalmatina* u rujnu 1808. godine ključnima proglašava reguliranje potoka čime bi se spriječile poplave i posljedične bolesti, zatim uvođenje vode i izgrađivanje peći za kruh u svakom selu, ograđivanje domaćih životinja da ne lutaju, izučavanje zanata. Što da radi siromašak koji nema od čega živjeti, pita se autor teksta, i odgovara – može postati danguba.⁶³ Fondovi za pomoć siromašnima postoje, no ponekad presuše pa se siromašci u nevolji okreću kamatarima.⁶⁴ Ipak, nije rješenje svake godine raspravljati o tome treba li gladnima dati milostinju, nego treba spriječiti da težaci svake godine gladuju od siječnja ili veljače pa sve do nove žetve. Glad dovodi i do drugog zla, navode novine, a to je da siromah Vlah prodaje i ono

⁵⁹ D. B., Slika iz hrvatskoga Primorja, *Danica ilirska*, 21. veljače 1863., 53-55.

⁶⁰ N. N., »Kamata prem sramotna«, *Il Regio Dalmata*, 1. srpnja 1808., 215-216.

⁶¹ N. N., Notizie patrie, *Il Regio Dalmata*, 5. kolovoza 1808., 255-256.

⁶² N. N., Promisgliagna, *Il Regio Dalmata*, 31. siječnja 1807., 33-37.

⁶³ N. N., Promisgliagna, *Il Regio Dalmata*, 23. rujna 1808., 305-309.

⁶⁴ N. N., *Il Regio Dalmata*, 14. listopada 1808., 329-331.

malo zemlje što ima. Međutim, čini se da bogati građani ne znaju što je glad pa »ne poznaju potpuno ono što bi ganulo njihovo srce«. ⁶⁵

Kraljski Dalmatin na početku 19. stoljeća lihvare proglašava krvopijama, a njima pridružuje i prosjake: nasuprot prepredenih kamatara i prosjaka nalazi se naivni Vlah kao idealna žrtva. Tako snalažljivi prosjaci krvopije uspijevaju od siromašnoga Vlaha iskamčiti njegove teško zaradene novce. ⁶⁶ I kasnija novinska izvješća tijekom stoljeća prosjacima najčešće ne pristupaju kao najsiromašnijima od siromašnih, nego kao osobama koje su od siromaštva stvorile zanat. Prosjaci žive na društvenoj margini, prepušteni milosrđu prolaznika i vlastitoj dovitljivosti, često kažnjavani i protjerivani iz gradova. Iz objavljenih obavijesti o umrlim osobama na području Zagreba saznajemo da su »siromah«, »sirota«, »ubogar«, »ubogarka«, »prosjak« i »prosjakinja« korišteni kao nazivi zanimanja nekih preminulih osoba. Dok su siromasima i ubogima mjesto stanovanja, ali i umiranja bile obiteljske kuće, stanovi i gradske ubožnice, prosjake se pronalazilo na ulicama.

Podaci o preminulima uobičajeno, uz ime i prezime te dob, donose i mjesto gdje je osoba preminula (ulicu stanovanja, župu ili bolnicu), zanimanje (uključujući i »žena postolara«, »žena krojača« ili »udova«) te uzrok smrti. I za djecu je važno navesti sve te podatke, uključujući i zanimanje majke, ponekad oca. O prosjacima ti podaci često izostaju, a ponekad se svode na vrlo kratku obavijest »N. N., prosjak«. Objašnjenje za takvu anonimnost prosjaka vjerojatno je u činjenici da je prosjačenje bilo percipirano kao krajnja mjera, prekoračenje vlastitoga dostojanstva zbog preživljavanja koje ne trpi poglede poznatih osoba. *Danica ilirska* u jednome tekstu tako navodi: »I siromaštvo ima svoj zanat: valja uměti bez stida i srama prositi«. ⁶⁷ Jednako tako i prosjaci prevaranti rijetko prosjače u svojoj lokalnoj zajednici pa im identitet u slučaju smrti ponekad ostaje nepoznat. Zdravi prosjaci, a još više zdravi prosjaci koji se pretvaraju da su bolesni, smatraju se bestidnima, besramnima i lijenima, čime potiču prezir. Posebnu zabrinutost izazivaju njihova djeca koja odrastaju zapuštena, posve su neobrazovana i, bez izvanjske intervencije, zapravo osuđena na jednak život na društvenim marginama te buduća potencijalna ugroza »obćinskoj sigurnosti«. ⁶⁸

O specifičnom statusu prosjaka svjedoči i posebna statistička rubrika »prosjaci i Cigani« koja se pojavljuje u godišnjim izvještajima zagrebačke umobolnice. Iz godine u godinu psihijatar Rohaček čudi se kako je malo zaprimljenih pacijenata u toj rubrici: bude najviše pet osoba godišnje, uglavnom prosjaka i prosjakinja. Može se pretpostaviti da Rohačekovo čuđenje proizlazi iz njegova

⁶⁵ N. N., *Il Regio Dalmata*, 4. ožujka 1808., 79.

⁶⁶ N. N., Promisgliagna, *Il Regio Dalmata*, 30. rujna 1808., 313-315.

⁶⁷ N. N., O mudrosti u ravanju sveta, *Danica ilirska*, 3. rujna 1836., 3.

⁶⁸ Josip WERTHEIMER, Jesmo li dužni detcu ubogih odhranjivati, *Danica ilirska*, 22. travnja 1837., 61-63; Josip WERTHEIMER, Ima li se država briniti, da se detca ubogih odhranjuju, *Danica ilirska*, 29. travnja 1837., 65-66; 6. svibnja 1837., 69-70 (nastavak).

uvjerenja da osobe iz tih skupina žive na samome dnu društvene ljestvice te da su stoga posebno snažno izložene patnjama neimaštine. Međutim, možda je također riječ o »profesionalizaciji« prosjačenja koje postaje aktivnost za spretne i dovtiqljive prije negoli za istinski potrebite, bolesne i napuštene.

Zaključak

Općenito govoreći, u novinskim tekstovima u javnim glasilima tijekom cijeloga 19. stoljeća primjetan je suosjećajan i topao ton izvještavanja o osobama kojima – kako 1852. godine dobrohotno pišu *Narodne novine* – »fali pokoji kotač u glavi«. ⁶⁹ Već i površan pregled građe ukazuje da su to humanistički orijentirani tekstovi u kojima se vrlo izravno poziva na kršćansko milosrđe i urgentno pružanje odgovarajuće skrbi nesretnicima oboljelima od duhobolje. U izvještajima za strukovno glasilo liječnika očekivano pak dominiraju statistička izvješća, klasifikacije, evidencije i raščlambe podataka o liječenima prema raznim socijalnim, demografskim ili zdravstvenim kriterijima. Takvi podaci ubrzo gotovo posve istiskuju osobne komentare i dojmove koji postoje u ranim izvještajima. Liječnik postaje statističar, a svoje ljudsko lice čuva za posebne prigode, npr. posjet znatiželjnika (tekst *Izlet u Stenjevec* i njemu slični) ili prigodne obljetničke tekstove (npr. spomenica *Stenjevec 1879-1933*). Kada je u pitanju ono »pravo«, medicinski određeno ludilo, ljudska lica i oboljelih i njihovih liječnika tek vrlo sramežljivo izviru iz novinskih članaka te kao da posustaju pred fukoovskom dijagnozom posvemašnjeg kvantificiranja pristupa ludilu.

Tekstovi u *Napretku* očekivano se usmjeravaju na teme školovanja djece, pri čemu – u duhu onoga vremena – u kategoriju »slaboumnih« uključuju djecu s raznim većim ili manjim tjelesnim poteškoćama, odgojno zapuštenu djecu i onu neobrazovanu. Jednako kao i onovremeni liječnici, i učitelji jasno ukazuju na pogubne utjecaje siromaštva na obrazovanje i životne perspektive djece. Dok iz komentara stenjevečkih psihijatarata s kraja 19. stoljeća progovara i nezadovoljstvo statusom vlastite struke među nepovjerljivim, siromašnim i neobrazovanim poljodjelicima, težacima i slugama koji zajedno čine većinu stanovništva, učitelje zabrinjava njihov vlastiti život koji je na egzistencijalnom rubu. S obzirom na sve prepoznate ugroze koje nosi život u siromaštvu, ono je zasigurno važan element koji ukazuje na potencijalu ranjivost osobe te potrebu za snažnom društvenom intervencijom radi izlaska iz začaranoga kruga siromaštva. Takva snažna društvena intervencija prepoznata je u obrazovanju i omogućavanju školovanja.

⁶⁹ N. N., Različite viesti, *Narodne novine*, 21. svibnja 1852., 312.

Što se tiče općenitih uvida vezanih uz pitanja prepoznavanja i odgovarajućeg tretmana ranjivih skupina, pogled u 19. stoljeće pokazao je da ranjivost nije nužno karakteristika manjinskih skupina. Oni politički marginalizirani, socijalno deprivirani i kritizirani zbog svoje neukosti i preplašenosti tijekom 19. stoljeća na našim prostorima zapravo predstavljaju većinu. Nadalje, ako je suditi po statusu progresivne paralize, oni ranjivi nisu uvijek i oni najslabiji – štoviše, i »stupovi društva« mogu biti posebno izloženi. Na koncu, profesionalizacija pomagačkih aktivnosti, pojava specijaliziranih stručnjaka i odgovarajućih ustanova s jedne strane pozitivno utječu na skretanje pažnje i resursa prema onima u specifičnoj potrebi. Vrijeme proteklo od osnivanja prve psihijatrijske ustanove na našem području to jasno pokazuje. S druge strane, današnja posvemašnja formalizacija i institucionalizacija brige o ranjivim skupinama gotovo neizbježno potiskuje neposrednu ljudsku reakciju na nesreću ili teško stanje osobe pored nas – onako kako je prije točno 150 godina konstatirao nepotpisani autor u jednim novinama⁷⁰ – suosjećanje, čovjekoljublje i milosrđe prebacujemo sa sebe samih na institucije. To je pak u civilizacijskom i svakom drugom smislu prije nazadovanje nego napredovanje.

---

⁷⁰ N. N., *Zemaljska ludnica u Zagrebu...*, 1.

Ivana Zagorac*

*The Wretched and the Pitful: About Lunatics and the Poor in the Croatian
Historic Newspapers*

Summary

The paper examines the way in which the status of the poor and persons who were declared mentally ill was thematized in Croatian public space during the 19th century. The research is based on the analysis of texts from the oldest preserved newspapers that were published in the Croatian language and texts from professional journals of doctors and teachers that were published during the 19th century. The basic assumption is that publications intended for a wider range of readers and dedicated to current events shape their contents according to existing trends in the public space. Authors of newspaper articles often point out prejudice and discrimination against marginalized groups, while trying to provoke an emotional reaction from the reader. Newspaper articles also indicate the specific status of certain diseases of the mind and body. Furthermore, newspaper editors, as well as doctors and teachers in their professional newsletters, clearly see the connection between living in poverty and the physical and spiritual deterioration of the population. Great hopes were placed on education, which, according to the understanding of the time, had the power to prevent feeble-mindedness.

Key words: education, mental illness, newspapers, poverty, syphilis.

(*na engl. prev. Ivana Zagorac*)

---

* Ivana Zagorac, PhD, Assoc. Prof., University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb, Croatia; E-mail: izagorac@ffzg.hr.